

УДК 330.324

П.С.Єщенко, д-р екон. наук

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

А.Г.Арсеєнко, канд. іст. наук

Інститут соціології НАН України

ПОШУК НОВОЇ ПАРАДИГМИ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ – КАТЕГОРИЧНИЙ ІМПЕРАТИВ ЧАСУ

Проаналізовано особливості сучасного кризового стану світової економіки, місце і роль у цьому процесі економічної та інших суспільних наук. Акцентовано увагу на проблемі пошуку нової парадигми економічної науки, обґрунтовано авторський підхід до розв'язання цієї проблеми.

Пошук нової парадигми розвитку економіки, зміна всієї сукупності основних положень і принципів, що лежать в основі нинішнього економічного мейнстриму, є категоричним імперативом нашого часу. Без досягнення цієї мети марно розраховувати на подолання причин, які породили "економіку казино" наприкінці ХХ століття і першу в історії людства глобальну фінансово-економічну кризу 2008–2009 років. Указані явища, тісно пов'язані між собою, поставили під сумнів здатність подальшого виживання світової цивілізації в умовах глобального капіталізму і переконливо свідчать про те, що капіталістичний спосіб виробництва вичерпав мирні можливості свого розвитку. Щоб уникнути ядерного Армагеддона, до якого може вдатися капітал задля порятунку старого світу, слід відмовитися від усіх постулатів економікс, що завели людство в історичну безвихідь, і запропонувати світові нову парадигму економічного розвитку.

Глобальна економіка як вона є у ХХІ столітті

Передумови глобальної кризи, що вибухнула 2008 року, дозріли ще наприкінці 80-х років минулого століття. Проте повторення Великої депресії в той період було відкладене через розвал світової соціалістичної системи і відкриття нового місткого ринку з населенням 400 млн осіб, куди ринули залежані товари і капітали з США й інших країн "золотого мільярда". Це відстрочило втягування західної економіки в чергову рецесію, проте аж ніяк не скасувало циклічного характеру капіталістичної економіки і не виправдало ставку на неолібералізм як на новий засіб підвищення ефективності виробництва у світі капіталу. Отримавши 20-річний передих, ділки великого бізнесу використали її не для реформування економіки з урахуванням інтересів усіх соціальних класів і верств, а для власного збагачення за допомогою витончених спекулятивних фінансових афер. У результаті багаті в усьому світі стали ще багатшими, а бідні – ще біднішими.

У заяві VII форуму Всесвітньої асоціації політичної економії (25–27 травня 2012 року, Мехіко Сіті) йдеться: "Три десятиліття неоліберального домінування скоротили розміри і понизили якість прогресивних аспектів суспільної сфери і державного сектора і водночас призвели до погіршення

екологічної кризи. Неоліберали догматично наполягають на тому, що держава і суспільні сектори є неефективними і лише ринки і приватний сектор здатні створювати зростання, зайнятість, розвиток і людський добробут. Ніщо інше не може бути дальшим від правди. Той факт, що капіталістичне так зване золоте століття одночасно було апогеєм експансії прогресивних форм суспільного і державного сектора і спиралося на масову підтримку поширеної політичної мобілізації в усьому світі, навряд чи був випадковим. Не був випадковим і відхід від цих історичних популярних цілей, який вилився, за твердженням неолібералів, у більше зростання і процвітання. Насправді реальні результати їхньої політики принесли вигоди лише великому капіталу, зокрема фінансовому капіталу, монополізованим військово-промисловим групам і дуже багатим. Решті ці результати принесли економічну стагнацію або навіть економічне падіння, зубожіння, безробіття і часто стрімке зниження людського добробуту"¹.

У найбагатшій країні капіталістичного світу – США – частка заробітної плати і платні трудящих скоротилася з 53% ВВП 1970 року до 44% 2012-го. За той самий період фактична податкова ставка на корпорації знизилася наполовину, драматично зменшилися податкові ставки на багатство². Внаслідок здійснення державою політики, спрямованої на створення режиму найбільшого сприяння "капітанам індустрії" та фінансовим магнатам, останнім із кожним роком дістається дедалі більший шматок економічного пирога. На підтвердження цього висновку досить послатися на те, що з 1970-х років 1% американських домогосподарств, що вінчають класову піраміду в США, подвоїв свою частку в національному доході, яка складає зараз 20%³. Аналогічні процеси відбуваються і в інших країнах, зокрема в Україні.

Диспропорції між сукупним виробництвом і сукупним попитом, ендогенною й екзогенною сферами економіки відтворюють хронічні дефіцити федерального бюджету і торгового балансу, величезні непокриті зобов'язання уряду з медичного і соціального забезпечення населення, надмірне споживання домашніх господарств на тлі непосильних боргів, що посилює і без того вкрай неусталену ситуацію в економіці США. Виникають природні питання: як розв'язати весь цей вузол суперечностей на тлі зростання безробіття, безпрецедентного в історії США збільшення розриву в оплаті праці корпоративної еліти і простих робітників, вибухового зростання прибутку у фінансовому секторі економіки за неухильного падіння реального сектора економіки і дедалі зростаючого державного боргу, що досяг у грудні 2011 року 15,2 трлн дол., або 100,012% ВВП⁴?

Ставленики мейнстріму від економіки намагаються пояснити стан у США ефектом "чорного лебедя", тобто подати його як абсолютно непередбачувану подію. А раз так, то і лікувати "хворого" слід тими самими "ліками", від яких він постраждав: додатковою емісією доларів і порятунком найбільших банків. За останні три роки Федеральна резервна систе-

¹ Див.: State, Market, the Public in the 21st Century // http://www.epw.in/system/files/pdf/2012_47/26-27/Letter.pdf.

² Див.: *Urie R. Say Goodbye to Social Security* // Rob Urie // <http://www.counterpunch.org/2012/08/03/say-goodbye-to-social-security/print>.

³ Див.: *Pizzigati S. How the Rich Are Grabbing Bigger and Bigger Slices of Pie* // Sam Pizzigati // <http://www.counterpunch.org/2012/08/07/how-the-rich-are-grabbing-bigger-and-bigger-slices-of-pie/print>.

⁴ Див.: Отношение госдолга США к ВВП перешло за 100%. – 23.12.11 // <http://www.warandpeace.ru/ru/news/vprint/65067/>.

ма США (ФРС) здійснила колосальну емісію у 2,5 трлн дол., або 17% ВВП⁵. Згідно з останніми даними, в період між 2007 і 2010 роками ФРС фактично передала таким банкам понад 16 трлн дол. у вигляді майже безвідсоткових позик⁶. Кидаючи трильйони доларів на порятунок "надто великих, щоб розоритися" банків, американська держава залишає напризволяще десятки мільйонів людей. До них належать не лише безробітні, а і зайняті повний і неповний робочий день трудящі, відомі як "працюючі бідні", тобто люди, що отримують зарплату, нижчу за офіційну межу бідності. У США заробітки працівників перебувають у стані стагнації або падіння з 1970-х років, утворилася маса боржників, зокрема серед працездатного населення, багатьох домогосподарств. Таким чином, банки не можуть отримати борги, а отже, і надати кредити як населенню, так і суб'єктам господарської діяльності. Тому борги зростають швидше за платоспроможність, що веде до дефолту.

Така ситуація характерна і для інших розвинених країн, що використовують неоліберальну модель економічного розвитку. Відомо, що відповідно до критеріїв Маастрихської угоди дефіцит бюджету у країнах ЄС не має перевищувати 3% ВВП, а національний борг бути більше 60% ВВП. Проте в низці країн Єврозони справи з підтримкою дефіциту бюджету, нижчого за 3-відсоткову позначку, йдуть аж ніяк не добре. 2011 року борг Греції сягнув 157,7% ВВП, Італії – 120,3%, Ірландії – 112%, Португалії – 101,7%, Франції – 84,7%, Німеччині – 80%, Австрії – 73,8%, Іспанії – 68,1% ВВП. Дані про заборгованість країн Єврозони не йдуть ні в яке порівняння з національним боргом Японії, який складає 180% ВВП⁷. Боргова пастка, в яку потрапили європейські країни, що опинилися на межі фінансового краху внаслідок непосильного тягаря зовнішніх боргів, ставить під сумнів подальше існування Євросоюзу, який зовсім нещодавно вважали одним із найбільш удалих інтеграційних проектів в історії сучасного глобального капіталізму (табл. 1).

Наведені дані показують, що зовнішні борги вказаних країн складають величезні суми – декілька сотень тисяч доларів США з розрахунку на душу населення. Водночас багато розвинених країн (наприклад, КНР, Японія, Велика Британія, Росія, низка держав-експортерів нафти), постсоціалістичних, і країн, що розвиваються, виступають сьогодні в ролі найбільших кредиторів, укладаючи свої валютні резерви в казначейські облігації США. Лише КНР, незважаючи на кризу, видала іноземним державам і компаніям кредитів на 110 млрд дол. (натомість кредити Всесвітнього банку того самого 2010 року склали 100 млрд дол.). За минулі п'ять років обсяг зовнішніх інвестицій Китаю загалом сягнув 215,9 млрд дол. США⁸. Абсолютно ясно, що віддати всі ці борги практично неможливо і, судячи з усього, сильні світу цього, такі, що входять у клуб вибраних, і не мають

⁵ Див.: Глобальная агрессия и мифы экономического роста. – 18.03.12 // <http://www.warandpeace.ru/ru/analysis/vhrint/67740/>.

⁶ Див.: Have You Heard About The 16 Trillion Dollar Bailout The Federal Reserve Handed To The Too Big To Fail Banks? – December 2nd, 2011 // <http://theeconomiccollapseblog.com/archives/have-you-heard-about-the-16-trillion-dollar-bailout-the-federal-reserve-handed-to-the-too-big-to-fail-banks>.

⁷ Див.: Scientific advisory board of Attac. Controlling the financial markets instead of crushing the population of debtor nations // Policy Paper. – 04/2011 // http://www.rosalux.de/fileadmin/rls_uploads/pdfs/Standpunkte/policy_paper/Policy_Paper_4-2011_web.pdf.

⁸ Див.: Мокрецький А. Парадигма мирового развития Китая // Проблемы Дальнего Востока. – 2012. – № 2. – С. 131.

Таблица 1

**Зовнішні борги країн світу, за даними ЦРУ
станом на 30 червня 2011 року, дол. США**

Місце в переліку країн-боржників	Країна	Сума
11	Євросоюз, (загалом)	16 080 000 000 000
22	Сполучені Штати Америки	14 710 000 000 000
33	Велика Британія	9 836 000 000 000
44	Франція	5 633 000 000 000
55	Німеччина	5 624 000 000 000
66	Японія	2 719 000 000 000
77	Італія	2 684 000 000 000
88	Іспанія	2 570 000 000 000
99	Ірландія	2 357 000 000 000
110	Люксембург	2 146 000 000 000
111	Бельгія	1 399 000 000 000
112	Швейцарія	1 346 000 000 000
113	Австралія	1 302 000 000 000
114	Канада	1 181 000 000 000
115	Швеція	1 016 000 000 000
116	Гонконг	903 200 000 000
117	Австрія	883 500 000 000
118	Норвегія	644 500 000 000
119	Данія	626 900 000 000
220	Греція	583 300 000 000
221	Португалія	548 300 000 000
222	Росія	538 600 000 000

Джерело: Central Intelligence Agency. The World Factbook: Country Comparison: Debt – external // <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2079rank.html>.

наміру погашати цей непосильний борговий тягар, розраховуючи на те, що майбутні великі та малі війни спишуть усі борги. Щоправда, у зв'язку з цим виникає запитання: чи впевнені ті, хто розраховує на війни, що в них не згорить усе людство?

Фінансіалізація економіки, або коли гроші роблять гроші

У цьому контексті пошук альтернативних відповідей на найбільш життєво важливе питання сучасності – як вийти з системної кризи – набуває вкрай важливого значення. Багато економістів, політиків і бізнесменів покладають надії на повернення кейнсіанської моделі "стимулювання попиту". Проте цю точку зору поділяють аж ніяк не всі представники економічної науки. Найбільш аргументованою, на нашу думку, є позиція Джованні Арригі, який вважає, що ця модель до кінця 1970-х років вичерпала свій потенціал зростання і світова економіка увійшла до кризи наднакопичення. Це відбулося тому, що в результаті бурхливого економічного зростання (1950–1960-і роки) утворився такий надлишок капіталу, який прагнув бути інвестованим наявними каналами торгівлі та виробництва, що конкуренція його власників почала призводити до постійного падіння норми прибутку, тобто робила це виробництво нерентабельним⁹. Суб'єкти господарської діяльності в такій ситуації змушені скорочувати обсяги виробництва, оскільки подальше зниження цін в умовах конкурентної боротьби веде до банкрутства. Надлишки вже накопиченого капіталу переливаються зі сфери реального сектора економіки у фінансову сферу, що відтворює

⁹ Диалог В.В.Путіна с Полом Кругманом. – 15.02.12 // www.warandpeace.ru/ru/commentaries/vprint/66842/.

фінансову експансію. В результаті посилюється біфуркація між гіперактивною фінансовою економікою і стагнуючою реальною економікою, що призводить у кінцевому підсумку до вибуху фінансової економіки. Одним із важливих індикаторів надприбутковості фінансового сектора в США слугує те, що збільшення прибутку в оброблювальній промисловості на 1% ВВП супроводжувалося зростанням прибутку на 2% у фінансовому секторі. Проблема з капіталовкладеннями у фінансовий сектор полягає в тому, що це рівнозначно вичавлюванню вартості з уже створеної вартості. Це може створювати прибуток, але не нову вартість, її створюють лише промисловість, сільське господарство, торгівля і послуги. Оскільки прибуток у фінансовому секторі не ґрунтується на створеній вартості, інвестиційні операції в ньому стають дуже волатильними, а ціни на цінні папери, боргові зобов'язання й інші форми інвестицій можуть радикально відхилитися від їх реальної вартості. Радикальне зростання цін на активи, що набагато виходить за межі їх реальної вартості, призводить до того, що називають тепер формуванням фінансової бульбашки. Оскільки прибутковість залежить зараз від вдаливих спекулятивних маневрів, не дивно, що фінансовий сектор розгойдується від однієї бульбашки до іншої, що рухомий фінансами капіталізм пережив близько 100 фінансових криз з часу дерегулювання і лібералізації ринку капіталу в 1980-і роки¹⁰. До нинішньої глобальної кризи Всесвітній банк налічив 96 банківських і 176 валютних криз з того часу, як президент США Р.Ніксон увів плаваючий обмінний режим на початку 1970-х¹¹.

Отже, починаючи з 1970-х років фінансові кризи стали не лише постійним супутником циклічного розвитку ринкової економіки, але і набули певної самостійності, відірваності від реального сектора економіки. Це в умовах монополізації світової валюти дозволяє ділкам фінансового бізнесу маніпулювати не лише національною, але і світовою економікою. Через ці обставини фінансіалізація процесу накопичення капіталу стала головною рушійною силою економічного зростання в США й інших країнах, сприяла швидким темпам збільшення фінансового прибутку як відсотка валового доходу. Американізація європейських фінансів була прямим результатом експансії специфічного впливу фінансової гегемонії США у Старому Світі. "Історія фінансів у Сполучених Штатах, справді якісно відмінних від фінансів у більшій частині Європи, завжди залишала мало місця для перспективи "інститути проти ринків" ... Але європейські фінанси також змінилися за останні 50 років як невід'ємна частина прагнення американських фінансів завоювати міжнародні масштаби"¹², – відзначають канадські економісти М.Конінгс і Л.Паніч. Проте інтенсифікація фінансіалізації сприяла виникненню на зламі століть дедалі більших фінансових бульбашок, вибуху яких супроводжувалися руйнівним ефектом, а також підсилювала ризики втягування національних економік у стагнацію з її тяжкими наслідками у вигляді уповільнення темпів зростання економіки, падіння

¹⁰ Див.: *Bello W. Capitalism's Crisis and our Response* // http://www.rosalux.de/fileadmin/rls_uploads/pdfs/Policy_Paper/policy_paper1_2009.pdf.

¹¹ Див.: *Lietaer B. Is Our Monetary Structure a Systemic Cause for Financial Instability? Evidence and Remedies from Nature* // Bernard Lietaer, Robert E.Ulanowicz, Sally J. Goerner, Nadia McLaren // http://www.lietaer.com/images/Journal_Future_Studies_final.pdf.

¹² *Conings M., Panich L. The Politics of Imperial Finance* / Martin Conings, Leo Panich // *The American Empire and the Political Economy of Global Finance*. Eds. M.Conings, L.Panich – N.Y.: Palgrave Macmillan, 2008. – P. 249.

завантаження виробничих потужностей, масового безробіття, неповної зайнятості тощо. Усе це спричинило кризу фінансіалізації і поставило на порядок денний необхідність пошуку нових форм накопичення капіталу. Дж.Фостер відзначає: "Гірка правда полягає в тому, що режим монополістичного фінансового капіталу призначений для того, щоб приносити вигоду крихітній групі олігополістів, які панують і у виробничій, і у фінансовій сферах. Відносно невелика кількість людей і корпорацій управляє величезними пулами капіталу і не знаходить жодних інших способів продовжувати робити гроші в необхідному масштабі, крім ваговитого використання фінансів і спекуляції. Це стара суперечність, властива розвитку капіталізму. Якщо мета полягає в тому, щоб просунути вперед потреби людства загалом, світ має буде раніше або пізніше перейти до альтернативної системи"¹³. Проте західні ділки фінансового світу наполегливо ігнорують "потреби людства загалом" і навіть після краху глобальної фінансової архітектури прагнуть зберегти побудовану ними "економіку казино", яка приносить їм фантастичні бариші.

Капіталістичний світ не має наміру повертатися до політики індустріалізації, "повної зайнятості" (тобто безробіття не більше 4%) і "держави загального добробуту", яку підтримували в західних країнах у 1960-ті та 1970-ті роки, оскільки правлячі еліти в цих країнах побоюються нової хвилі страйкової боротьби. Політичний механізм диктатури монополій робить основну ставку на впровадження надзвичайних заходів – скорочення зайнятості в державному секторі економіки й "оптимізацію чисельності персоналу", яка є прикриттям масової ліквідації робочих місць як у суспільному, так і у приватному секторах економіки. "На стадії занепаду капіталізм перейшов до здійснення політики крайнього абсурду, проголосивши здатність грошей робити гроші з грошей ... Капіталізм змінив точку зору на виробництво, тому що йому потрібно піти від класової боротьби, і він не повернеться у сферу виробництва доти, доки не буде впевнений, що для цього дозріли відповідні умови, що є малоімовірним"¹⁴, – пише Х.Тіктін. Усе це слугує фундаментом для продовження політики фінансіалізації у світі капіталу і посилення конфронтації фінансової глобалізації з "реальною" економікою.

На думку єгипетського вченого С.Аміна, конвенціональні економісти стоять на варті фінансіалізації, оскільки вірять в абсурдну догму саморегулювання ринків, без якої може зруйнуватися вся конструкція так званої ринкової економіки. Ринкова економіка – наріжний камінь ідеології капіталізму і засіб його легітимізації – слугує догматичним засобом лібералізації валютних і фінансових ринків та їх дерегулювання, яке вилилося у зняття всіх перешкод на шляхи руху капіталу й інтенсифікацію фінансіалізації, з якої витягують основні вигоди олігополії, що отримують 40% доходів тільки за рахунок фінансових операцій. Таким чином, валютні та фінансові ринки посідають зараз пануючі позиції в ринковій системі. На цих ринках олігополії, з одного боку, відраховують свою монопольну ренту, з іншого – конкурують між собою за розподіл цієї ренти. "Експансія валютного і фінансового ринків перешкоджає капіталовкладенням у реальну економіку, обмежуючи зростання. Своєю чергою, це ослаблення загального зростання економіки

¹³ *Foster J.B.* The Financialization of Capital and the Crisis // <http://monthlyreview.org/2008/04/01/the-financialization-of-capital-and-the-crisis>.

¹⁴ *Ticktin H.* The Crisis and the Capitalist System Today / Hillel Ticktin // *Marxism and the Global Financial Crisis*. Ed. H. Ticktin. – London, N.Y.: Routledge, 2011. – P. 19.

справляє вплив на робочі місця з добре відомими наслідками (безробіттям, зростаючою ненадійністю і стагнацією – якщо не падінням – реальної заробітної плати, яку не пов'язують більше з прогресом у галузі продуктивності праці ... Панування фінансових олігополій вкидає економіку у кризу накопичення капіталу, що є як кризою попиту ("недостатнього споживання"), так і кризою прибутковості"¹⁵, – пише С.Амін. Знайти вихід із цієї критичної ситуації мирним шляхом глобальний капіталізм не в змозі. От чому останнім часом провідні капіталістичні країни роблять дедалі більшу ставку на війну за кордоном і на тотальне насильство у власному домі.

Глобальна криза в контексті економічної теорії

Ситуація, що склалася, призвела до загострення дискусій у світовій економічній науці про неспроможність пануючих ідей у подоланні дестабілізації ринків і спаду економіки. Нові реалії переконують у тому, що система наукових поглядів (парадигма), що відбиває нинішній етап розвитку капіталізму з домінуванням ринкового лібералізму, не є адекватною для розроблення науково обґрунтованої соціально-економічної політики і втілення її в господарську практику. Концепція неолібералізму відіграла важливу роль у витісненні реального сектора економіки, зростанні фіктивного спекулятивного капіталу, що перетворює гроші та цінні папери на особливі швидкозростаючі фінансові операції, мета яких в отриманні не базового активу, а прибутку від зміни ціни. Для цього використовують різні інновації у вигляді спекуляцій на акціях, валютних курсах, інших фінансових активах, що сприяє зростанню спекулятивного капіталу. Його багатократно примножують страхові компанії, інвестиційні, пенсійні та інші фонди, що здійснюють фінансові операції. Фінансові інновації, обсяг яких зростає в геометричній прогресії порівняно зі зростанням реального сектора економіки, сприяють збільшенню ВВП у країні, але не супроводжуються підвищенням рівня життя населення.

Нав'язана світові модель неоліберальної економіки відіграла роль детонатора у знищенні реальної економіки. Адже мета фінансової олігархії в отриманні не базового активу, а прибутку від зміни цін. Такий капітал відтворює принципово нову економіку – bubbleeconomy. Цей неологізм утворений поєднанням слів "bubble" (бульбашка) й "economy" (економіка) й уведений в обіг супротивниками перетворення капіталістичного господарства на "економіку казино". Зведення до абсолюту фінансових бульбашок докорінно змінило традиційну формулу витягання прибутку в західному світі, яка була пов'язана з виробництвом товарів. В "економіці казино" гроші роблять іще більше грошей, не створюючи жодних матеріальних цінностей. Американський дослідник Ерік Янсен так визначив цей феномен: "Bubble – це результат фінансового божевілья, який стає видимим лише тоді, коли розвіюється туман, це ринкове затьмарення, сфабриковане урядом, фінансовою системою та індустрією, це загальна спекулятивна галюцинація, що веде до краху, за яким настає депресія"¹⁶. Модель "економіки казино", по-перше, спрямована на ірраціональне виробництво і збільшує обсяги і частку у ВВП сфери послуг у вигляді шоу-бізнесу, гральних домів, масової культури тощо і тим самим відтворює ірраціональне споживання. По-друге, вона відтворює відносини економічної нерівності

¹⁵ *Amin S. Ending the Crisis of Capitalism or Ending Capitalism? / Samir Amin / Translated by Victoria Bawtree. – Cape Town: Pambazuka Press, 2011. – P. 30.*

¹⁶ *Janszen E. The Next Bubble: Priming the Market for Tomorrow's Big Crash / Eric Janszen // <http://harpers.org/archive/2008/02/0081908>.*

між країнами. По-третє, сприяє зростанню розриву між багатими і бідними в усіх країнах із ринковою економікою.

Уроки нинішньої кризи спростували міфологію, в рамках якої глобалізацію порівнювали зі Світовим океаном, у якому змагаються великі та малі економічні човни, сподіваючись на те, що приливна хвиля приб'є всіх суб'єктів глобального ринку до берега щастя. Проте реалії XXI століття виявилися складнішими за прогнози буржуазної футурології. І все ж, незважаючи на зростаюче визнання вступу людства в "постнеоліберальну" епоху, дієвих альтернатив неолібералізму в західній економіці немає. Американський економічний мейнстрім, що побив усі рекорди за кількістю лауреатів Нобелівської премії, досі не зміг навіть подати на суд громадськості наукові праці, в яких містився б серйозний аналіз причин і наслідків глобальної кризи, що підірвала легітимність неолібералізму. Цю наукову парадигму, як і раніше, обстоюють не лише багато вчених, а і політиків.

Сьогодні йде пошук нової траєкторії економічного розвитку, яка відійшла б від ринкового фундаменталізму й ураховувала реальний стан сучасної економіки: відсутність рівноваги і наявність турбулентності. Розвиток економіки в деяких країнах поступово віддаляється від теоретичних постулатів неолібералізму, який вважає головним рушієм господарської діяльності людей "корисливий інтерес" в умовах дії стихійних законів економічного розвитку. Дедалі більше авторів виступає за встановлення у глобальній економіці таких загальних правил, які б поєднували економічну вигоду з соціальною справедливістю, викоріненням бідності та захистом природи. Багато країн концентрують ресурси на стратегічних напрямках, використовуючи для цього бюджетні кошти, стратегічне планування, промислову й інноваційну політику, збільшення частки суспільних благ, вироблених, розподілених і споживаних не відповідно до законів ринкової економіки. Країни, які дещо відійшли від неоліберальних шаблонів і перейшли на неокейнсіанську і неошумпетеріанську моделі, використовуючи визначальну роль держави в економічному розвитку, створили сприятливі умови для модернізації своїх економік. До них належать Японія, Південна Корея, Сінгапур і Китай.

Показовий приклад ефективності державного регулювання навів у своєму виступі на Форумі "Росія 2012" американський фінансист і вчений Майкл Мілкен, який порівняв розвиток Сінгапуру і Ямайки за останні 50 років. 1960 року обидві ці країни перебували приблизно в однакових географічних, природно-кліматичних і економічних умовах: ВВП на душу населення в Сінгапурі складав 2227 дол. США, на Ямайці – 2255 дол. Ямайка пішла ліберальним шляхом розвитку, поклавшись на "невидиму руку ринку". Місцевий та іноземний капітал почав розвивати природні ресурси і туризм (гаразд, для цього на Ямайці чудові умови), тобто його було вкладено туди, звідки без особливого клопоту можна було викачувати гроші (як у Росії в нафту, газ та іншу сировину). Натомість у Сінгапурі знайшлася людина з державним мисленням на ім'я Лі Куан Ю, який запропонував державну програму докорінної модернізації економіки країни. В результаті до 2011 року ВВП на душу населення на Ямайці склав 5376 дол., а в Сінгапурі – 50714 дол., тобто на порядок більше¹⁷.

Сучасна практика господарювання переконує, що реалізацію пріоритетних напрямів інноваційно-економічного розвитку здійснюють у розвине-

¹⁷ Див.: Айвазов А. Как России преодолеть новый мировой кризис? // <http://www.warandpeace.ru/ru/exclusive/view/68279/>.

них країнах інститути централізованого управління економікою за допомоги різних форм і методів ринкового регулювання. У Японії держава бере на себе роль посередника між національною економікою і міжнародними ринковими силами у створенні умов для глибокого проникнення національної промисловості на світовий ринок. У Франції цільові наукові програми фінансують Міністерство досліджень і спеціальний директорат. У ФРН цю функцію виконує Міністерство наукових досліджень і технології пріоритетних напрямів економічного розвитку країни.

Камо грядеши, Україно, в економічній вододерті ХХІ століття?

Світовий досвід господарювання останніх 100 років переконує, що ще ніде і нікому у світі не вдавалося модернізувати економіку в умовах панування ліберальної моделі економічного розвитку. Більше за те, неправильно обрана модель неминуче призведе до погіршення соціально-економічної ситуації у країні. Україна тому яскраве підтвердження (табл. 2). Зростання ВВП 2010 року на 4,2% і на 5,2% 2011-го проти падіння на 14,8% 2009 року є кон'юнктурним зростанням, зумовленим бумом чорної металургії та високим урожаєм 2011 року.

Таблиця 2

Макроекономічні показники України (2000–2011)

Показник	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
ВВП, млрд грн	170,1	204,2	225,8	267,3	345,1	441,4	544,1	720,7	949,9	914,7	1084,9	1316,6
% до попереднього року	5,9	9,2	5,2	9,6	12,1	2,7	7,3	7,9	2,3	-14,8	4,1	5,2
Експорт, млрд дол.	14,6	16,3	18,0	23,1	32,7	34,2	38,4	49,3	65,0	39,7	51,4	68,4
Імпорт, млрд дол.	14,0	15,8	17,0	23,0	29,0	36,1	45,0	60,6	85,5	45,4	60,7	82,6
Валовий зовнішній борг, млрд дол.	19,1	20,4	21,6	23,8	30,6	39,6	54,5	80,0	101,7	103,4	111,6	126,2
% до ВВП	61,1	53,6	51,1	47,5	47,2	45,9	50,6	56,0	55,9	88,3	85,0	76,6
Інвестиції в основний капітал, млрд грн	23,6	32,6	37,2	51,0	75,7	93,1	125,3	188,5	233,1	151,8	150,7	209,1
% до ВВП	13,9	15,9	16,2	19,1	21,9	21,1	23,3	26,2	24,5	16,6	13,9	15,9

Джерело: Модернізація України – наш стратегічний вибір: Щорічне послання Президента України до Верховної Ради України. – К., 2011. – С. 168, 173, 240, 24; Зовнішня торгівля України. Статистичний збірник. – К., 2012. – С. 11, 22, 29.

У країні відсутні внутрішні чинники зростання. Норма накопичення не достатня для оновлення застарілих основних фондів практично в усіх галузях економіки, а отже, і для модернізації народного господарства. Розв'язати цю проблему, як і подвоїти темпи економічного зростання, замінити віджилі свій вік "хрущовки" і відновити зношену інфраструктуру в усій країні, спираючись лише на ринкове регулювання, ще нікому не вдавалося. Рішення можливе за правильного співвідношення державного і ринкового регулювання економіки, яке складається на користь першого. Китаю, Південній Кореї, Індії, В'єтнаму, Таїланду, Малайзії впродовж двох останніх десятиліть вдалося забезпечити валові (державні та приватні) капіталовкладення, які перевищують 30-відсоткову межу ВВП. Небезпека

такої політики в тому, що звужується споживання і виникає необхідність за допомоги державних важелів погашати соціальну напругу.

Розв'язання проблеми модернізації економіки України ускладнюється значною мірою тим, що валовий зовнішній борг держави неухильно зростає і на початок 2012 року склав 123,2 млрд дол. США. Зростатимуть і видатки на його погашення й обслуговування. Лише поточного року загальні виплати за державним боргом складуть 89,3 млрд грн, із яких 30 млрд грн – платежі з його обслуговування, 59,3 млрд грн – з погашення¹⁸. До того ж за роки незалежності України олігархічні клани вивели з країни в офшорні зони і на Кіпр 167 млрд дол., зокрема за останні два роки – 53 млрд 397 млн дол. США¹⁹.

Негативна ситуація в зовнішньоекономічній сфері зумовлена тим, що, з одного боку, економіка нашої країни є вельми залежною від світової кон'юнктури – понад 60% ВВП створюється за рахунок експорту, а з іншого боку – імпорт перевищує експорт. 2011 року негативне сальдо зовнішньої торгівлі товарами України зросло на 52% порівняно з 2010-м і склало 14,2 млрд дол. Це означає, що країна живе не відповідно до своїх достатків і уряд змушений для покриття дефіциту зовнішньоторговельного сальдо брати дедалі нові зарубіжні кредити, збільшуючи зовнішній борг. Але "міна сповільненої дії" для України полягає не лише в цьому, а й у тому, що країни-експортери палива, сировини і металів схильні до такої економічної недуги, як так звана голландська хвороба, яка вражає країну-експортера, коли високий попит на вказаний експортний товар призводить до зростання курсу валюти цієї країни. Зміцнення національної валюти так само знижує конкурентоспроможність інших видів експортної продукції. Крім того, бум в експортній галузі відволікає інвестиції від решти економіки, перетворюючи її на односторонню, деструктуровану і сировинну. Багато аналітиків називають це прокляттям природних ресурсів.

Світовий досвід показує, що продумана економічна політика держави здатна впоратися з такими проблемами, проте в Україні цей досвід не вивчають і не впроваджують. Про це свідчить стан справ, наприклад, у металургійній галузі, де використовують рутинну техніку і технологію, а найефективніші підприємства продають іноземцям. Ця галузь, основна в економіці країни, що виробляє 33,5 млн тонн сталі (восьме місце у світі), за технологічним рівнем застрягла в 1970–1980-х роках. Показник зношеності основних фондів галузі – понад 65%, натомість у ЄС – 25%, у США – 20%. Із перевищенням встановленого терміну експлуатації у країні працюють 54% коксівних батареї, майже 90% доменних і 87% мартенівських печей, 26% конвертерів, 90% прокатних станів. Близько 47% сталі виплавляють у мартенівський спосіб, 49% – у конверторах і лише 4–5% – у сучасних електроплавильних печах. У всьому світі давно все інакше: лише 3–4% припадає на мартени, а 68% – на конвертери. В Україні безперервний спосіб лиття заготовок використовують лише на 23%, в Росії – на 2/3, в Німеччині – на 98%²⁰. У зв'язку з тим, що в собівартості української металургії енергоресурси займають 40%, а підприємства споживають

¹⁸ Див.: Молдован А. Госфинансы Украины: угрозы усиливаются // Зеркало недели. Украина. – 2012. – 17 февраля. – № 6.

¹⁹ Олигархи вывели из страны 170 млрд долл. // Итоги недели. – 2012. – 25–31 июля. – № 30.

²⁰ Див.: Лукашин Ю. Цены на сталь падают – не уронят ли они экономику? // 2000. – 2011. – 9 декабря.

6–7 млрд кубометрів газу, виникає питання: а чи не зруйнується з наростанням нової хвилі світової кризи вся українська економіка?

Складається парадоксальна ситуація: металургійний сектор економіки України став частиною світового ринку, але це не зробило країну багатшою, як і переважну більшість її населення. Власників металургійних компаній, що стали мільйонерами і мільярдерами, решта економіки, як і люди, що працюють у ній, не цікавить.

Отримані іноземні інвестиції в Україні використовують не так для придбання нових технологій і новітнього устаткування з метою модернізації економіки, як для вирощування рапсу, соняшнику, виробництва біодизеля, маргарину, для видобутку корисних копалин, вкладень у тютюнову галузь, "Макдональдси", тобто в галузі, які не визначають науково-технічний розвиток країни.

Більш ніж третина прямих іноземних інвестицій (ПІІ) прямує у фінансовий сектор економіки, звідки потрапляє переважно в систему роздрібно-го кредитування населення, яке купує товари іноземного виробництва – автомобілі, побутову техніку й інший ширвжиток. Наприклад, 2011 року перші чотири позиції імпорту з ЄС посідали: товарна група 84 ("реактори ядерні, котли, машини") – 3,8 млрд долл.; група 87 ("засоби наземного транспорту, крім залізничного", тобто автомобілі) – 2,5 млрд; 85 ("електричні машини", читай – електропобутова техніка) – 2,4 млрд; 86 ("залізничні локомотиви") – 72 млн. Таким чином, Україна 2011 року купила європейських автомобілів і побутової техніки майже на 5 млрд дол.²¹ Отже, отримані інвестиції та кредити з-за кордону туди і повертаються, підтримуючи не вітчизняного, а іноземного виробника, забезпечуючи роботою їх громадян і збільшуючи армію безробітних у нашій країні. Крім того, багато іноземних інвесторів, що надають іншим країнам ПІІ, розглядають їх не лише як засіб економічного співробітництва, а і як важливу геополітичну зброю.

Загострення боргових проблем України зумовлене не лише високими темпами приросту боргу, але і несприятливими змінами в його структурі. Збільшується заборгованість уряду щодо ОВДП. Нарощування внутрішнього боргу за недостатньо місткого і диверсифікованого внутрішнього фінансового ринку сприяє монетизації бюджетного дефіциту, що, своєю чергою, підсилює ризики гіперінфляції та збереження високих відсоткових ставок. У таких умовах зростають ризики дестабілізації державних фінансів у середньостроковій перспективі.

Як бачимо, здійснювана в Україні монетарна політика під впливом МВФ і ВБ спрямована на відтворення фіктивного економічного зростання. Для неї характерне надмірне споживання зовнішніх фінансових ресурсів за одночасної лібералізації внутрішнього ринку і створення сприятливих умов для надходження імпорتنих товарів. Результат – скорочення багатьох галузей промисловості, зростання негативного сальдо зовнішньоторговельного балансу і зовнішнього боргу. Для економіки, побудованої на іноземних запозиченнях, властива ситуація масового відливу інвестицій у зв'язку зі значним "подорожчанням" грошей на міжнародному ринку. Це так звана пастка ліквідності. Україна потрапила в неї через падіння цін на продукцію металургії та хімії – головних статей нашого експорту. Все це ставить фінансову систему нашої країни на межу дефолту.

²¹ Див.: Шевченко В. Україна постіндустріальна: євровариант недорогого // <http://2000.net.ua/2000/derzhava/ekonomika/79021>.

Україна є сьогодні об'єктом фінансової війни, головним знаряддям у якій у країнах "третього світу" і з "перехідною економікою" виступає МВФ. Відповідно до висновку російських соціологів В.Добренькова і П.Агапова, діяльність МВФ у всіх куточках світу вкладається в одну схему: кредит на стабілізацію – дефляція (бездефіцитний бюджет) за рахунок урізування соціальних видатків – дефолт – виплата боргів за ті кредити, які стали де-факто "фінансовою бомбою". "Сучасна фінансова війна показала свої "чудові можливості": знищуване населення не просто убожіє, але і самостійно фінансує (через подальшу виплату боргів) війну проти самого себе ... Можливо, зараз лунають лише перші залпи глобальної фінансової війни"²², – відзначають автори.

Очевидно, що Україна, впроваджуючи модель розвитку, що спирається на мейнстрим, не лише втрачає економічну вигоду, а і поступово відкочується вниз у світових рейтингах конкурентоспроможності. Крім того, на економіку країни справляють дестабілізуючий вплив світові ціни. Саме тому на тлі протікання глобальної кризи і залежності від цін на енергоносії модернізація нашої економіки є нагальною необхідністю.

Розв'язання цього завдання можливе лише на основі шumpетеріанського "творчого руйнування", яке стимулює розвиток нового комплексу технологій. Останній має бути не тільки адекватним сучасним досягненням НТП, а і спрямованим на розвиток людського потенціалу. Отже, про модернізацію економіки слід говорити як про комплекс сучасних технологій гуманітарного характеру. Таку модель модернізації можна здійснити на базі принципово нової економічної доктрини і макроекономічної політики.

Ні для кого не секрет, що в сучасній Україні технологічні нововведення відкидаються як суб'єктами господарської діяльності, інститутами влади, так і існуючою суспільною системою. Корупція, переділ власності, відкоти та інші подібні явища нашого життя є визначальними рушіями економіки. Це, своєю чергою, відтворює гіпертрофований поділ суспільства на купку імущих і переважну більшість бідних і злиденних. Через це у країні відсутній споживчий попит, без якого економіку не можна не лише модернізувати, але і забезпечити зростання галузей, що працюють на людину. Підвищення пенсій і зарплат могло б привести до розширення споживчого попиту населення і зростання внутрішнього ринку. Розширення споживчого попиту є першою умовою і найважливішим чинником модернізації економіки країни.

Трансформація економічної системи в Україні відбувається відповідно до моделей, не адекватних національним стратегічним інтересам. Причини тут різні. Наприклад, перебудова економічної та політичної систем здійснювалася за примітивно-спрощеною схемою – адаптації до системи сучасного капіталізму, глобалізації. Неоліберальна парадигма стала монопольною для розроблення економічної моделі у країні, в якій були відсутні умови для відтворення вільної конкуренції, не враховувалися реальні процеси, що відбуваються в суспільстві. Наші люди не сприймають ліберальну ідею з її культом індивідуалізму і повною відсутністю моралі. Ще одна причина в рушіях здійснюваної доктрини реформ – корпоративно-бюрократичній коаліції, що намагається реалізувати свої, а не національні інтереси, і тим самим паралізує масові суспільні сили, які, прагнучи вижити, не впливають на відтворення нового суспільного ладу.

²² *Добреньков В.И.* Война и безопасность России в XXI веке. – М., 2011. – С. 81.

Стан України погіршують деградація всіх її економічних, соціальних і культурних інститутів, покликаних бути засобом дотримання правил гри в суспільстві, а також криза довіри населення не лише до всіх гілок влади, але і до більшості інших інституційних структур. Це стосується і соціальних наук, які часто або виконують роль ідеологічного прикриття злочинних діянь правлячих олігархічних кланів і політичних режимів, або з олімпійським спокоєм поглядають на руйнування ними країни.

Деякі підходи до основного змісту нової парадигми розвитку економіки

Перехід до нової парадигми соціально-економічних відносин вимагає врахування такого феномену, як емерджентність (англ. emergent – що виникає раптово). Такі типи невизначеності, як природогенний, техногенний, антропогенний, дедалі більше впливають на розвиток і функціонування сучасного суспільства, змінюють поведінку економічних і політичних суб'єктів. Особливо це властиво суспільствам із глибокими суперечностями, невизначеністю економічного і політичного розвитку. Досить пригадати нацизм, який виник у 30-і роки ХХ століття, здавалося б, з безпечно-го руху. Щоб запобігти таким явищам у новій парадигмі соціально-економічних відносин, важливо врахувати елементи невизначеності, які могли б стати прогностично-практичним засобом суспільного розвитку.

Зважаючи на вищевикладене, можна зробити такі висновки.

Перший. Нинішня глобальна криза є відхиленням від норм, яке виникло внаслідок дії внутрішніх закономірностей капіталістичного суспільства.

Другий. Криза може призвести до планетарного соціального катаклізму. Над світом нависла небезпека, набагато серйозніша, ніж друга світова війна.

Третій. Криза глобальної економіки багато в чому зумовлена недосконалістю економічної науки, невідповідністю провідних наукових доктрин реальному стану світового господарства. Ні лібералізм, ні монетаризм, ні кейнсіанство, ні інші концепції не працюють як антикризові заходи. Реалізація рекомендацій учених стала гальмом економіки, деформує її структуру і призводить до непередбачуваних результатів. Очевидно, що пролонгація взаємозв'язку теорій неолібералізму і неокейнсіанства і відповідної економічної політики призведе до катастрофічних наслідків.

Розроблення нової парадигми розвитку суспільства можлива на підставі комплексного підходу до вивчення всіх аспектів життя суспільства і людини, найважливішими з яких є:

- використання системного підходу до дослідження багатоманітних трансформацій соціально-економічної системи, що охоплює всі її складові. Тобто корекція наукових поглядів на трансформацію багатовимірної структури соціально-економічної системи можлива лише на підставі вивчення її системоутворювальних інститутів власності, а також влади у взаємодії та взаємозв'язку з організаційними, технологічними і ресурсними інститутами;

- дослідження трансформаційних зрушень у будь-якій національній економіці як змішаної та багатовимірної, вплив на яку справляють процеси глобалізації та регіоналізації. Останні мають бути переорієнтовані на взаємовигідну співпрацю і співрозвиток;

- зміна поглядів на споживацьке ставлення людини до природи та її багатств. Це можливо на підставі нового критерійного підходу: раціонального (науково обґрунтованого) споживання ресурсів природи, а отже, ін-

шого способу їх розподілу. Треба реально визначити потреби та інтереси всіх суб'єктів, віднайти їх кількісний вираз і шляхи реалізації;

- дати чітке визначення предмету дослідження науки, економічної зокрема, її фундаментальних категорій (у різні історичні епохи таким було "багатство", до якого відносили землю, засоби виробництва, капітал, людський капітал).

Цілісна теоретична концепція дозволить людству розвиватися не шляхом проб і помилок, а на підставі наукової обґрунтованої соціально-економічної політики, де мірою всього буде людина з її реальними потребами.

Постіндустріальна цивілізація і глобалізація несуть із собою величезну соціальну диференціацію, аморальність і духовну кризу. Розбіжності між країнами "золотого мільярда" і слабозвиненими зростатимуть. Змінити стан справ можливо, як вважає, наприклад, Д.Львов, побудовою перспективної економічної політики і фінансової системи, заснованих на засадах морального відродження суспільства²³.

Багато дослідників вважають, що шлях до майбутнього суспільства, яке називають по-різному: соціалістичним або комуністичним, постіндустріальним, суспільством знання, загального благоденства тощо, має пролягати через змішану, соціально орієнтовану економіку, що включає ринкові та планові чинники її регулювання, націлену на поєднання інтересів усіх суб'єктів суспільства, а не їх підпорядкування.

Загальними рисами майбутньої моделі розвитку нашої країни, очевидно, мають бути:

- подолання необґрунтованої соціальної нерівності та забезпечення рівних можливостей доступу кожного до науки, знань, культури, творчої діяльності;
- стратегічні, науково обґрунтовані цільові програми і планові рішення, які орієнтують економіку і діяльність кожної людини на новітні технології, творчу працю і соціальні ідеали життя;
- розвинений і гнучкий механізм державного регулювання, спрямований на пошук найефективніших рішень і способів досягнення поставлених цілей;
- національна держава, влада якої має надавати рівні права всім громадянам, захищати їх на територіях усіх країн.

20 із гаком років реформування економіки України під егідою ВБ і МВФ не привели до появи нового "ефективного власника" і підвищення ефективності народного господарства країни. Прямим результатом дотримання курсу ринкового фундаменталізму стала деіндустріалізація економіки, деградація робочої сили, інноваційний дефолт, знищення науки і вищої школи, депопуляція країни, злам соціальної структури суспільства, зuboжіння населення, руйнування культури і позбавлення історичної пам'яті народу. У країні демонтовано всі "несучі опори" держави як системи, відбувається "доїдання" радянського спадку і дедалі більше втрачається здібність до відтворення державного суверенітету. У цьому контексті розроблення і запровадження нової парадигми розвитку економіки і суспільства стає категоричним імперативом часу.

²³ Львов Д. Нравственная экономика // Свободная мысль. – 2004. – № 9. – С. 24.